

عالمانِ صحیفه‌نگار

ابوالفضل حافظیان *

چکیده: عالمان مسلمان، در طول تاریخ، نسبت به کتابهای حدیثی توجه و پژوهشی داشته‌اند. این توجه، گاه در شکل استنساخ این گونه کتابها بروز کرده است. صحیفه سجادیه، یکی از مهمترین متون معتبر دعایی و حدیثی است که عالمان بزرگ شیعی و سنتی به استنساخ آن پرداخته‌اند. نگارنده در این مقاله، ده عالم شیعی و یک عالم سنتی را که از قرن ششم تا پانزدهم به استنساخ صحیفه سجادیه پرداخته‌اند، می‌شناساند.

کلیدوازه‌ها: صحیفه سجادیه، نسخه‌های خطی / فقیهان امامی، استنساخ کتب حدیث / فقیهان امامی، استنساخ صحیفه سجادیه / ابن ادریس حلی / ابن سکون / حلی، سیدالدین / شهید اول / جبعی، شمس الدین / کفعی، تقی الدین / احسایی، ابن ابی جمهور / شهید ثانی / مجلسی، محمد تقی / خاتون آبادی، محمد حسین / شافعی، محمد طاهر.

جمعی از دانشمندان بزرگ شیعه با خط مبارک خود متن کامل صحیفه سجادیه را کتابت نموده‌اند که خوشبختانه نمونه‌هایی از آنها در کتابخانه‌های مختلف عالم موجود است.

* - کتاب‌شناس و فهرست‌نگار، حوزه علمیه قم.

تبرکاً به نام ده تن از علمای بزرگ شیعه که به خط مبارک خود صحیفه سجادیه را
کتابت نموده‌اند، اشاره می‌کنیم:

۱- ابن ادریس، محمدبن احمدبن ادریس حلی (۵۹۸ق) فقیه نامدار شیعی صاحب
کتاب «السرائر» که صحیفه کامله را به خط خود در رجب سال ۵۷۰ق کتابت نموده و
نسخه او مورد اعتماد و ملاک تصحیح دانشمندان پس از او واقع شده است.^(۱)
نسخه ابن ادریس در اختیار سیدالدین حلی و شهید اول بوده است و آن دو بزرگوار
نسخه‌های خود را با آن سنجدیده‌اند. صحیفه ابن ادریس تا زمان علامه ملامحمدباقر
مجلسی نیز باقی مانده و به درخواست وی، از شیراز به اصفهان ارسال شده و علامه
مجلسی نسخه خود را با آن مقابله کرد؛ چنانکه در مناقب الفضلاء، اجازه عامّه مجلسی و
شرح صحیفه^(۲) بدان تصریح شده است.

ابن ادریس حاشیه مختصری نیز بر صحیفه نگاشت که به بیان معانی لغات مشکل آن
پرداخته است. اهمیت حاشیه ابن ادریس در این است که کهن‌ترین شرح موجود بر
صحیفه است. نسخه‌ای از این حاشیه در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۱۴۸۴۹
نگهداری می‌شود.^(۳)

۲- ابن سکون، ابوالحسین علی بن محمد سکونی حلی (ح ۶۰۶ق) دانشمند، فقیه و
ادیب امامی که صحیفه کامله را از شیخ خود بهاء الشرف نقل می‌کند. وی نسخه‌ای از
صحیفه را به خط خود نوشته است. نسخه ابن سکون در اختیار سیدالدین علی حلی
قرار داشته است.^(۴)

۳- سیدالدین علی بن احمد حلی (بعد از ۶۵۴ق). وی نسخه خود را از روی دستخط
ابن سکون استنساخ کرده و آن را در سال ۶۴۳ق با صحیفه ابن سکون و در سال ۶۵۴ با

پیغمبر
شیعیان

۱- نک: بحار الانوار: ۱۰۷ / ۲۱۱ - ۲۱۲؛ الذريعة: ۱۵ / ۱۹؛ مقاله دکتر منصور پهلوان «اسناد و مشايخ راویان
صحیفه کامله» چاپ شده در فصلنامه علوم حدیث، شماره ۱۲.

۲- نک: الفرائد الطريفة فی شرح الصحیفة، علامه مجلسی، تحقیق: سید مهدی رجایی، چاپ اصفهان ۱۴۰۷

ق. ص ۱۹. ۳- نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ۶۴ - ۶۵.

۴- نک: مقاله دکتر منصور پهلوان.

نسخه ابن ادریس مقابله کرده است.^(۱)

۴ - شهید اول محمدبن مکی عاملی (۷۸۶ق) دوبار در سالهای ۷۷۲ و ۷۷۶ صحیفه را به خط مبارک خود استنساخ کرده است. علامه تهرانی در الذریعه می‌نویسد:

و نسخة الصحيفة بخط الشهيد الأول كانت في خزانة كتب السيد محمد تقى بن الحسين بن دلدار علي و كتب الشهيد عليها: «للولد الأعز المعتضد قرة العين أبي القاسم علي بن محمدبن مکي نفعه الله بها و رزقني بما فيها دعاه».^(۲)

تصویری از نسخه مذکور در کتابخانه راقم سطور موجود است.^(۳)

شهید اول از روی نسخه شیخ سدیدالدین علی بن احمد حلی، صحیفه را استنساخ کرد و نسخه خود را با صحیفه ابن ادریس مقابله نمود.

۵ - شمس الدین محمدبن علی جبیع جد پدر شیخ بهایی (۸۸۶ق) که از روی دستخط شهید اول آن را استنساخ نموده و نسخه او در اختیار شیخ بهایی قرار داشته است. علامه مجلسی ره خصوصیات نسخه جبیع را در بحارالانوار گزارش کرده است.^(۴)

اغلب نسخه‌های صحیفه سجادیه که در قرون اخیر کتابت شده‌اند، از طریق نسخه‌های مجلسی یکم و مجلسی دوم نسبت به نسخه نیای پدر شیخ بهایی رسانده‌اند.^(۵)

۶ - تقی الدین ابراهیم بن علی کفعمی (۹۰۵ق) مؤلف کتابهای متعدد در ادعیه مؤثره، از جمله «البلد الأمین» که متن صحیفه کامله سجادیه را در آن گنجانید^(۶) و شرحی نیز بر

۱ - نک: همان؛ الأنوار الساطعة في المائة السابعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی: ۱۰۰.

۲ - نک: بحارالانوار: ۱۰۸ / ۱۳۴؛ الذریعه: ۱۵ / ۱۹؛ الشهید الأول حیاته و آثاره، رضا مختاری: ۲۶۴ - ۲۶۷؛

صحیفه المکتبة، نجف، مکتبه امیرالمؤمنین علیہ السلام العامة، ش ۲، ص ۳۲.

۳ - درباره آن، بنگرید به مقاله حجۃالاسلام سید حسن موسوی بروجردی در همین شماره سفینه (ویراستار).

۴ - بحارالأنوار: ۱۰۷ / ۲۱۲.

۵ - نک: مقاله جویا جهانبخش «کوشش‌های مجلسی اول و دوم در راه ساماندهی متن انتقادی صحیفه سجادیه

و ترویج آن» چاپ شده در پیام بهارستان، ش ۵۴، صص ۳۴ - ۴۴. ۶ - الذریعه: ۳ / ۱۴۳.

صحیفه نگاشت که به «الفواید الشریفه...» یا «الفوائد الطریفه...» مشهور گشت.^(۱) جناب کفعی به خط مبارک خود نسخه‌ای از صحیفه سجادیه را کتابت فرمود. نسخه کفعی در کتابخانه ناصریه لکنه بوده است. علامه میر محمد عباس در وصف این نسخه سروده است:

فیض سماوی کسیل مفعع
کنز باعجاز الحسین ظهوره
سرّ خفی لو اردت بیانه
احمد علی حسینی اعرجی نیز ابیاتی در وصف صحیفه کفعی گفته است:
هذا الصحيفة درة قدسيّة تجلو البصر
معروفة بزبور آل محمد خير البشر

انجیل أهل البيت من ألقابها الحسني اشتهر
حوت الدقائق من معان لفظها درر غرر
فیها وسائل للمسائل كلّها ذات الأثر
حصن حصين للأنام لدى النوائب و الخطر
عین حلٰت فيه الشفا من كلّ داء لا يذر
هي من فيوض علي السجاد من اثنى عشر
صلی عليهم ربنا الرحمن ما طلع القمر
نصّ على اعجازها ما قدحکاه المعتبر

أكرم بكتابتها الفقيه العالم الأنقى الأبر
الکفعی، الله طیب رمسه بالمنتظر^(۲)

نسخه دیگر در کتابخانه عمومی کاشف الغطاء در نجف موجود است که تصویر آن

پیغمبر
شنبه

۱- الذريعة: ۱۶ / ۳۴۲ و ۱۳ / ۳۴۶؛ نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ۱۸۲ - ۱۸۳.

۲- نک: تاریخ صحیفه کامله، علامه میرزا احمد حسن صاحب قبله کاظمینی که به زبان اردو در مقدمه ترجمه

اردو از صحیفه سجادیه در سال ۱۹۵۱ میلادی در لکنه به چاپ رسیده است.

در اختیار راقم سطور است. هوامش آن با استفاده از دهها منبع به تبیین و توضیح لغات صحیفه پرداخته است. اختتامیه نسخه نیز در مورد مراجعه و استناد کفعمی، خواندنی و سرشار از نکات ارزشمند است.

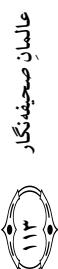
۷- ابن ابی جمهور احسایی محمدبن علی بن ابراهیم (ح۹۰۹ق) که به خط خود نسخه‌ای از صحیفه را نگاشته است. نسخه احسایی در مکتبه ناصریه لکنه موجود بوده است.^(۱)

۸- شهید ثانی زین الدین بن علی عاملی (۹۶۵ق). وی از روی نسخه شهید اول صحیفه را استنساخ کرده است. نسخه شهید ثانی در اختیار علامه مجلسی (ره) بوده و خصوصیات آن را در بحارالانوار گزارش کرده است.^(۲)

صحیفة شهید ثانی به خط نسخ معرب با تاریخ کتابت ۹۳۰ق در ۱۰۸ برگ ۱۱ سطیری در کتابخانه مدرسهٔ فاضلیه مشهد بوده و پس از خرابی مدرسهٔ مذکور به کتابخانه مدرسهٔ نواب منتقل شده است.^(۳)

۹- ملا محمدتقی مجلسی (۱۰۷۰ق). این دانشمند بزرگ افتخار داشت که پنجاه سال از عمر شریف‌ش را در راه ترویج و نشر صحیفه سجادیه سپری نماید. چنانکه علامه مجلسی در الفرائد الطریفه می‌گوید: «پدر علامه‌ام نزدیک به پنجاه سال به تصحیح و ترویج صحیفه و روشن کردن رازها و آشکار ساختن پرتوهای آن همت گماشت، و هر سال مباحثه و کوشش پیگیر درباره آن را تکرار می‌کرد، تا آن که نسخه‌های مصحح مضبوط آن در همه شهرها و پیرامونشان فراوان گردید. بلکه در هر خانه چند نسخه صحیفه وجود داشت، در حالی که پیش از آن شاید در هر شهر یک نسخه صحیفه نیز یافت نمی‌شد.»^(۴)

مجلسی اول از روی نسخه شمس الدین جبعی (جد پدر شیخ بهایی) نسخه‌ای برای خود استنساخ کرد. میر محمد حسین خاتون آبادی، سبط مجلسی دوم، در مناقب

۱- همان. ۲- بحارالانوار: ۱۰۸ / ۱۳۴ - ۱۳۵.

۳- الذریعه: ۱۵ / ۱۹؛ نسخه پژوهی، دفتر دوم: ص ۲۴۷.

۴- الفرائد الطریفه، ص ۵؛ مقاله جویا جهانبخش در پیام بهارستان.

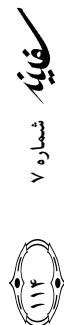
الفضلاء پس از یادکرد از دستنوشت نیای پدر شیخ بهایی می‌گوید: «ملا محمد تقی مجلسی از روی آن نسخه استنساخ کرد و به خط شریف خویش نسختی از روی آن نوشت و در تصحیح آن کوشید. سپس به مباحثه و تدریس آن در اوقات تحصیلی، بهویژه در ماه رمضان پرداخت و آن را در میان مردمان نشر داد. مردمان از روی آن نسخه استنساخ کردند و نسخه‌های کتاب - پس از آن که مهجور بود - بسیار گردید و شایع شد.»^(۱)

ملا محمد تقی مجلسی شروع به نگارش شرحی به زبان فارسی بر صحیفه کرد به نام «ریاض المؤمنین و حدائق المتقین و فقه الصالحين». ابتدا مقدمه‌ای مفصل در ۱۲ لمعه بر آن نگاشت، ولی این شرح ناتمام ماند. نسخه‌هایی از مقدمه مذکور در کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی و کتابخانه وزیری یزد موجود است.^(۲)

وی پس از آن شروع به شرحی دیگر به زبان عربی نمود. این شرح عرفانی تا قسمتی از دعای سوم به رشتہ تحریر درآمد. نسخه خط مؤلف در کتابخانه دانشگاه تهران به شماره ۱۸۴۹ نگهداری می‌شود.^(۳)

نسخه مجلسی اول به فرزندش علامه ملامحمد باقر مجلسی رسید؛ چنانکه در اجازة عامه‌ای که برای روایت صحیفه سجادیه نگاشته، می‌گوید: «فأَمَّا مِنْ طَرِيقِ الْوِجَادَةِ، فَأَنَّى وَجَدَهَا بِخَطِّ وَالْدِي الْعَالَمَةِ - قَدْسَ اللَّهُ رُوْحَهُ - وَ قَدْ نَقَلَهَا مِنْ خَطِّ الشَّيْخِ صَاحِبِ الْكَرَامَاتِ وَ الْمَقَالَاتِ شَمْسُ الدِّينِ مُحَمَّدِ جَدِّ شِيخِنَا الْبَهَائِيِّ - قَدْسَ اللَّهُ أَرْوَاهُمْ - قَدْ يَسِّرَ اللَّهُ لِي هَذِهِ النَّسْخَةِ الْشَّرِيفَةِ وَ عَرَضَتْ أَنَا أَيْضًا نَسْخَتِي عَلَيْهَا وَ هِيَ الْآنُ عَنِي...». علامه مجلسی نسخه پدرش را - که با یک واسطه از روی نسخه شهید اول نقل شده بود - با نسخه خط ابن ادریس مقابله کرد.

از نشانه‌های موقفيت چشمگیر مجلسی اول و دوم در ترویج صحیفه سجادیه، تعداد ترجمه‌ها، شروح و نسخه‌های خطی باقی مانده از صحیفه سجادیه، پس از عصر آن دو

۱- همان؛ میراث حدیث شیعه: ۴ / ۵۰۳ (مناقب الفضلاء).

۲- نک: نسخه‌های خطی شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه ۱۱۳ - ۱۱۵.

۳- همان: ص ۱۳۷ - ۱۳۸.

بزرگوار است، به طوری که از حدود ۱۲۰۰ نسخه خطی شناخته شده از صحیفه در کتابخانه‌های مختلف جهان، نزدیک به ۱۱۰۰ نسخه در سده‌های یازدهم و دوازدهم هجری کتابت شده است و اغلب ترجمه‌ها و شروح و حواشی بر صحیفه نیز از همین دوره است.^(۱)

۱۰- میر محمد حسین خاتونآبادی (۱۱۵۱ق) سبط علامه مجلسی. وی با آنکه نسخه مهم نیای شیخ بهایی را در اختیار داشته، نسخه پدربرزگ خود علامه محمدباقر مجلسی را بر آن ترجیح داده و می‌گوید: «لیک دستنوشت نیای من، مولی محمدباقر، جامع تر و شامل‌تر بود، زیرا پسان‌تر با دستنوشت ابن ادریس مقابله گردید، و من نیز به خط خویش رونوشتی از آن برداشت و در مقابله و تصحیح آن کوشیدم.»^(۲)

این بود اسامی مبارک ده تن از دانشمندان بزرگ امامیه که به خط خود صحیفه سجادیه را با دقّت کتابت کردند و در تصحیح و ترویج آن کوشیدند. شایسته است نسخه‌های باقی مانده از خطوط آنان به صورت عکسی به چاپ برسد.^(۳)

جالب است در خاتمه این بحث بیفزایم که یکی از دانشمندان سُنی معاصر ایرانی به نام مولوی محمدطاهر هاشمی شافعی^(۴) به خط زیبای خود صحیفه سجادیه را نگاشته و صحیفه خط او به همت سازمان تبلیغات اسلامی به چاپ رسیده است.

۱- نسخه‌های خطی، شروح و ترجمه‌های صحیفه سجادیه: ۱۴.

۲- نک: مقاله جویا جهانبخش در پیام بهارستان؛ مناقب الفضلاء در دفتر چهارم میراث حدیث شیعه.

۳- از میرابوالقاسم کبیر خوانساری (م ۱۱۵۸) و سید محمود امام جمعه زنجانی (م ۱۳۷۴ق) نیز صحیفه‌هایی به خط مبارک آنها باقی مانده، که در مقاله «در آستان صحیفه» -که در همین شماره سفینه به چاپ رسیده - درباره آنها توضیح داده شده است. بجاست که نام این دو دانشمند بزرگ شیعه نیز در عدد «عالیان صحیفه‌نگار» یاد شود. (ویراستار)

۴- صاحب کتاب ارزشمند «مناقب اهل بیت از دیدگاه اهل سنت» که به خط خود نگاشته و بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، به همان گونه منتشر ساخته است (چاپ دوم: ۱۳۸۱ شمسی، ۵۱۰ صفحه).